

ОБНОВА ВИЗАНТИЈЕ 1018. ГОДИНЕ И ЦРКВЕНО ГРАДИТЕЉСТВО У НИШУ

После обнове Византије 1018. године Ниш је важно упориште византијске цивилизације, културе и уметности, одакле зраче у унутрашњост континента. Стара епископија, сада митрополија, опет је јако црквено средиште где се обнављају ранохришћанске и палеовизантијске цркве и граде нове. Остављајући средњовизантијску повест Нисоса за неку другу прилику, усмерићемо наше интересовање на црквену прошлост града и околности које су омогућиле плодно црквено градитељство.

Захваљујући великој Јустинијановој обнови, у то време већ оштећени градски бедеми,¹ једно време успешно одолевају нападима Авара и Словена. Бескорисни су били сви покушаји и свечани уговори цара Ираклија са посебно омрженим Аварима.² Већ 609. године никејски епископ Јован бележи да су страни народи опустошили хришћанске градове; „једино је град Тесалоника био поштеђен“, јер су његови зидови били чврсти, те благодарећи заштити божијој нису га се могли дочепати.³ Убрзо, староседелачко становништво Ниша је морало да напусти град и да се повуче у Солун. Из збирке о чудесима Димитрија Солунског сазнајемо да је Ниш разрушен после 615, а пре 618. године.⁴ Римски Naissus или палеовизантијски ромејски Ναισσος, овде се последњи пут помиње. (сл. 1)

У периоду насељавања Словена град Ниш је разорен, цркве порушене и запустеле, а византијско државно устројство заједно са старом епископијом привремено су нестали. Писани подаци о Нишу током VIII и IX века нису познати. После скоро четири века Ниш, сада са византијским именом Нисос (Νίσος), поново ступа на историјску позорницу као епископско седиште. После разарања из 615-618. године, Нисос се први пут помиње у такозваном Сплитском запису 9. фебруара 994. године. И

¹ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 57/58, 63.

² К. Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 48.

³ *Исто*, 53.

⁴ Ф. Баришић, *Miracula S. Demetrii II*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 196.

Сл. 1 Бедеми византијског Ниша из VI века, обновљени у XI и XII веку
(фото. М. Ракоција)

Fig. 1 Walls of Byzantine Niš from VI c., restaured during the XI and XII c.
(photo: M. Rakocija)

поред извесних недоумица код истраживача у погледу веродостојности и времена настанка Сплитског записа, као и чињенице да га наша историографија оставља по страни, његов значај за Ниш обавезује да га на овом месту споменемо.

Сплитски запис је сведочанство Самуилових рођака о Самуиловој округности који је убио, ослепио и „прогнао нас, свог брата и родбину из наше домовине, Бугарске земље, из града Трнова, И ми дођосмо у Ниш и поред тога ипак се удаљисмо одатле и пређосмо у Хрватску земљу ...“.⁵ Из овог записа се јасно види да у то време Нисос није део „бугарске земље“ у власти Самуила, и да су бедеми довољно јаки да је византијска постава Нисоса, са стратегом (војни управник) на челу,⁶ могла и смела да узме у заштиту прогоњену родбину цара Самуила. Нема сумње да у то време Ниш

⁵ Сплитски запис открива Самуила као оцеубицу и прогонитеља брата и своје родбине из Бугарске - И. Снегаров, *Историја на охридската архиепископија*, Том 1, Софија 1995(1924), 39. 69; З. Николић Јакус, *Бугари у Сплиту? Прича о порјеклу једне средњовековне племићке обитељи*, Хрвати и бугари кроз столећа, Повијест, култура, умјетност и језик, Зборник радова са знанственог скупа одржаног у Загребу и Ђакову, 23.-24. рујна 2010, (Загреб 2013), 23-50, са литературом.

⁶ М. Ристић, *Историја града Ниша*, Ниш 1937, 34.

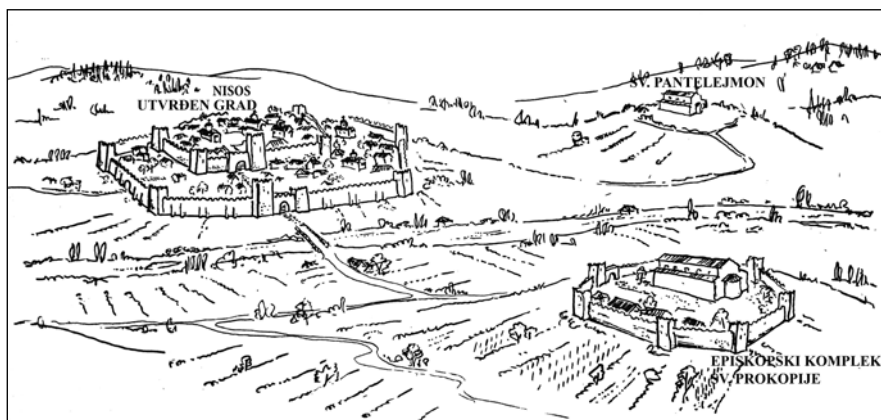
Сл. 2 Топографија византијског Нисоса (Νίσοσ) у односу на бедеме турске тврђаве: 1 - византијски бедеми Доњег великог града; 2 - бедеми Горњег малог средњовековног града; 3 – средњовековна (српска?) кула горњег града; 4 -Трг; 5 - римска улица; 6 - византијска улица; 7,8,9 - цркве унутар Горњег града; 10,11 - цркве у Доњем граду; 12 - објекат са октогоном; 13 - базилика мученика и средњовековна некропола; 14 - средњовековна некропола. (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 2 Topography of Byzantin Nissos (Νίσοσ) in comparison with the walls of Turkish building: 1-Byzantine walls of Lower city; 2-walls of Upper small medieval city; 3-Medieval (Serbian?) tower of the upper city; 4- Square; 5-Roman street; 7,8,9 – churches inside of the Upper city; 10, 11 – churches in the Lower city; 12- building with octogon; 13- basilica of martyrs and medieval necropolis; 14 – medieval necropolis (drawing of the architectG. Radosavljević)

не припада Самуиловој држави. За очекивати је да при катедралној цркви Св. Прокопија стољује грчки епископ под јуриздикцијом Охридске цркве, настављајући традицију старог епископског седишта. Изречено наводи на поновно разматрање прихваћеног става да је нишка епископија већ у X веку у саставу Бугарске цркве, те да је на почетку ширењем бугарске државе под Самуилом у другој половини X века, под њену власт дошао и Ниш.⁷ До ближег разјашњења Сплитског записа можемо закључити да је његов аутор добро познавао прилике у граду Нишу с краја X столећа.

Ако прихватимо као радну хипотезу податке из Сплитског записа, видимо да је цар Самуил могао да осваји Нисос после 994. године, и чини се на кратко Нишку епископију припојио Бугарској патријаршији. Већ

⁷ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 6.

Сл. 3 Идеална реконструкција међусобног односа и могућег изгледа средњовековног града, епископског комплекса са црквом Св. Прокопија и Немањине цркве Св. Пантелејмона (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig.3. Ideal reconstruction of correlation and possible image of medieaval city, episcopal complex with the church of St. Procopius and Nemanja's church of St. Panteleimon (drawing of the architect G. Radosavljević)

1002. године Василије II (976-1025) је заузео Видин и по свој прилици Нисос.⁸ Зна се да је у тренутку пада Самуиловог царства (1018) Бугарска патријаршија имала укупно 15 епархија, међу којима и нишка.⁹

Победом Василија II над Самуилом, Византија је вратила раније изгубљене територије Балканског полуострва, чиме је постало неопходно реорганизовање политичке и црквене управе и подвргавање становништва њеном утицају.¹⁰ Романизацију локалног становништва спроводе византијски (грчки) достојанственици. Створен је посебан облик црквене организације са циљем да се сачува јединство, али осмишљена тако да уважи предходну бугарску организацију цркве и тиме умири тежње поражене Бугарске. Тако су после 1020. године обновљени најзначајни градови у освојеним областима, који постају војни, административни, привредни, културни центри и духовно упориште Византије. Међу њима и Нисос.¹¹ Раније смо представили како је могао изгледати византијски Нисос као и његову урбану топографију.¹² Урбанизован на византијски

⁸ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 129.

⁹ И. Снегаров, *нав. дело*, 26.

¹⁰ С. Ђирковић, *Осамостаљење и успон дукљанске државе*, Историја српског народа I, (Београд 1981), 180.

¹¹ М. Мирковић, *Централне Балканске области у доба позног царства*, у: *Историја српског народа књ. I*, Београд 1981, 182 – од већих градова поново су оживели Сирмијум, Београд, Средац, Скопље, др.

¹² М. Ракоција, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, International Symposium „Culture and Space in the Balkans (17th-20th centuries)“ Thessaloniki: 21, 22 November 2014., Thessaloniki 2015, 119 – 142; Исти, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа*

начин, Нисос није био само тврђава са војном посадом, већ се у њему живело у складу са ваљаним грађанским законима. На основу анализе средњовековне топографије града и путописних записа, уз ослањање на резултате археолошких истраживања, знамо да је средњовизантијски Нисос имао сигурне бедеме. Урбанизован је по систему концентричних кругова са утврђеним Горњим градом (акрополис) и Доњим – великим градом. Био је окружен у XI веку обновљеним Јустинијановим бедемима, који су 1165. године ојачани од Манојло I који је наредио да се утврди Нисос: „и сам Ниш (*Νίσον*) окружише зидовима“. Све време византијске власти Нисос је имао добро насељено подграђе које се спуштало до Нишаве. Унутар града распоређене су уобичајене градске четврти са форумом, трговима, очекиваним зградама за становање, мрежом градских улица са распоређеним црквама и потврђеном градском четврти са најмање пет цркава, груписане по угледу на престоницу, и знаном тржницом у центру града где су се грађанима посвађали са крсташима што је ове последње скупо коштало.¹³ Неодвојив део урбане схеме Нисоса је и катедрална - Саборна црква Св. Прокопија на доминантном узвишењу са друге стране реке Нишаве (данас црква св. Никола). Градски живот у Нисосу није се разликовао од оног у другим већим градовима широм византијског света. (сл. 2)

Знамо да је у XI веку Нисос упориште византијске црквене власти, војног и управног система.¹⁴ У византијском Нисосу, поред грчких великодостојника и војске, живи тек покрштено српско становништво, приближавајући се и именом данашњем Нишу.¹⁵ У овом времену Нисос је имао епископску катедру у Саборној цркви св. Прокопија са моштима знаменитог великомученика заштитника града, као и епископе од којих поједине именом знамо. (сл. 3)

После погибије Самуила император Василије II је ради реорганизације црквене власти у охридској архиепископији, издао три хрисовуље са наведеним епископијама и бројем клирика и парика које треба да служе епископији.¹⁶ Охридска архиепископија је била подељена на 31 епархију.¹⁷ Према првој Хрисовуљи Василија II из 1019. године, Нисос се враћа под власт Грчке цркве и поново је седиште епархије, тако да Нишкој епископији, поред града Нисоса припадају Мокро (Извор,

и старих карата, Ниш и Византија XIV, Ниш 2016, 37-78.

¹³ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 13; Исти, *Историја Срба I*, 138; Исти, *История на българите*, София 1877, 246/7; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 9, 11-14; Иста, *Прокопијева АРСА*, Зборник радова Византолошког института XXVII-XXVIII, (Београд 1989), 14, нап. 27.

¹⁴ Ј. Калић, *Прокопијева АРСА*, 13.

¹⁵ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, 126; И. Снегаров, *нав. дело*, 180.

¹⁶ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II из 1019 и 1020*, Гласник Српске краљевске академије, 76, Београд 1908, 33-36

¹⁷ И. Снегаров, *нав. дело*, 163

Сл. 4 Св. Прокопије (Св. Никола), откривени темељи базилике, поглед са северозапада (фото. М. Ракоција)

Fig. 4. St. Procopius (St. Nicholas), discovered the foundations of basilica, view from the northeast side (photo: M. Rakocija)

Бела Паланка), Комплос (Копријан), Топлица и Сврљиг: „Епископија у Нишу, наређујем да има, град Ниш (*Νίσος*) и Мокро (*Μόκρος*), и Комплон (*Κόμπλος*), и Топлицу, и Свелигово (*Σβελίγοβος*) 40 клирици и 40 парици.“¹⁸

Захваљујући повељи Василија II Нисос је постао велики град у коме опет стољује епископ.¹⁹ На основу броја клирика (40) и парица (40) материјално стање нишке епархије је на највишем нивоу.²⁰ Нишка епархија је на деветом месту и највећа у новоосвојеним земљама.²¹ Нисос је у ово време био митрополија са наведеним градовима као њеним епископијама.²²

По свој прилици и пре обнове византијске власти 1019. године, епископ је столовао у тада Саборној - катедралној цркви Св. Прокопија у којој су се чувале мошти овог славног великомученика. За очекивати је да је поред епископске катедралне цркве била епископска резиденција –

¹⁸ Исто, 56.

¹⁹ К. Лиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, 133.

²⁰ И. Снегаров, *нав. дело*, 62

²¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Ниш у средњем веку*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 87.

²² Д. Цухлев, *История на българската църква. Пъви период*, том 1, Софија 1910, 468.

епархијски дом. На такав епископски комплекс са Саборном црквом упућују и недовршена археолошка ископавања у порти цркве Св. Николе. (сл. 4) Овом приликом откривен је монументални тробродни објекат орјентисан истог – запад, гробови поплочани опекама и сандучасти од камених плоча (цисте). Фрагменат крста од лепо углачаног белог мермера, ритуално похрањен са фрагментима живописа из XVII века, могао је припадати олтарној прегради средњовизантијске Саборне цркве Св. Прокопија.²³ (сл. 5) Располажемо са најстаријим писаним подацима о постојању и судбини катедралне цркве Св. Прокопија, док су археолошка ископавања у порти цркве Св. Николе једини материјални доказ о постојању Саборне цркве у Нишу.²⁴ (сл. 6)

Као главни град области и седиште епархије Нисос у XI веку има Саборну цркву са епископским троним у којој су биле смештене мошти св. Прокопија. Угледни палестински великомученик из времена императора Диоклецијана св. Прокопије, био је у средњем веку патрон града Нисоса. У ратном походу 1072. године, када први пут сазнајемо за Саборну цркву Св. Прокопија, угарска војска са краљем Соломоном је продрла до Ниша,²⁵ и уз велико поштовање одваја руку светитеља, открива Кинама: „*Наишавиши тамо на свети гроб с моштима овог мученика, сматрали су, мислим, да је нечовечно однети цело тело, па су узевши руку, отишли. Дошавши у Сирмијум, положише је у тамошњи храм светог Димитрија кога је у давна времена био сазидао управник Илирика.*“²⁶

Сл. 5 а) База стуба базилике; б) Гроб I; в) мермерни крст са олтарне преграде (фото. М. Ракоција)

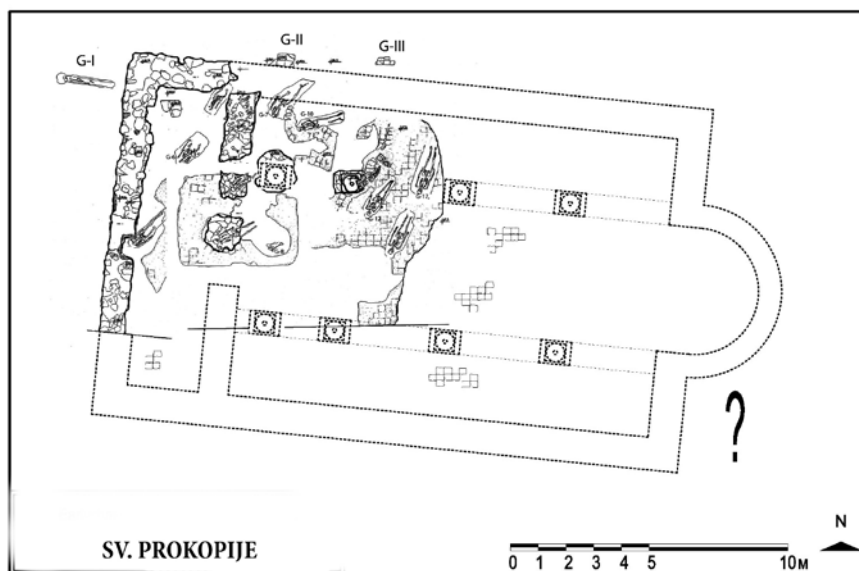
fig. 5 a) Base of the pillar of basilica; б) grave I; в) marble cross from the (photo: M. Rakocija)

²³ М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, Гласник друштва конзерватора Србије 26, (Београд 2002), 127-131.

²⁴ М. Ракоција, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, *Πολιτισμοσ και χωρος στα Βαλκаниа 17ος - 20ός αιόνας, Διεθνές συμπόσιο*, 119-142; Исти, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, 37-78.

²⁵ Ј. Калић, *Јован Кинам*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд, 1971, 74; Иста, *Ниш у средњем веку*, *Историјски часопис XXXI*, (Београд 1984), 10.

²⁶ Поход се помиње у Бечкој илустрованој хроници (*Képes krónika*). Занимљиво је да се овде град Ниш дефинише као град у Србији где се Нишава улива у Мораву.

Сл. 6 Основа откривене базилике (Св. Прокопије) са реконструкцијом (према арх. Јелена Ракоција)

Fig. 6 Plan of discovered basilica (St. Procopius) with the reconstruction (by architect Jelena Rakocija)

Када је 1164. године цар Манојло I Комнин (1143-1180) стигао у Сирмијум, узима руку мученика Прокопија и враћа у Ниш да би је припојио светитељевом телу. Катедрална црква Св. Прокопија се уз посебно уважавање спомиње као епископско седиште са епископом Кириком и 1203. године у кореспонденцији између бугарског цара Калојана и папе Инокентија III: *“humilis episcopus sanctissime ecclesie beati et gloriosissimi magni martyris Procopii de Niso Kiricus”*.²⁷ Мошти св. Прокопија налазиле су се у нишкој Саборној цркви све до први долазак Турака (1386), када су пренешене у Прокупље.²⁸ У том првом налету Турака на Ниш, разрушена је и Саборна црква Св. Прокопија која се више не спомиње. (сл. 7)

Из ове хронике сазнајемо да су грађани Ниша, а тиме и град, веома богати кад су могли мађарског краља да дарују многим вредним даровима од злата, сребра и скупу одећу, али и откривамо поступање новог господара. - Post itaque misit rex ad utrumque ducem, ut ambo simul ad rege venirent et cum exercitus super Nys castrum proficiscerentur, Szentpétery Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum* I, Budapest, 1937, 377, и фусноту 2. – видети: Б. Стојковски, *Ниш у византијско - угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, (Ниш 2009), 383-384.

²⁷ К. Лиречек, *Хришћански елементи у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 486; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири и средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 48; Ј. Калић, Јован Кинам, у: *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, Београд, 1971, 74; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 7.

²⁸ Тако је добио име „град светог Прокопија. В. Марковић, *нав. дело*, 48

Сл. 7 Однос између утврђеног града и епископског комплекса Св. Прокопија (цртеж арх. Г. Радосављевић)

Fig. 7 Relation between fortified city and bishopric complex of St. Procopius (drawing by the architect G. Radosavljević)

Осим што извори откривају постојање Саборне цркве Св. Прокопија, о њој се ништа више не зна. Није познато на који начин и када је „цело тело“ угледног великомученика доспело у Ниш,²⁹ нити, пак, када је саграђена и где се налазила црква. Једино је покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија у порти данашње цркве Св. Николе, усмерен од нагађања ка аргументованој претпоставци заснованој на резултатима археолошких ископавања.³⁰ Саграђена је пре 1072. године када се први пут спомиње. Старо култно место грађани Ниша нису заборавили. На њеним рушевинама, у првој половини XVII столећа, саградиће цркву и сада с разлогом посветити брзопомошнику св. Николи у којој ће опет столовати епископ.

Ниједан познат хагиографски спис не спомиње имена нишких мученика и светаца. Из списка Јована Кинама сазнајемо да се у Нишу чувају мошти св. Прокопија.³¹ Нема доказа да је упитању знаменити палестински великомученик св. Прокопије који је страдао у време Диоклецијана 8. јула 303. године.³² Сумњу покреће велико интересовање за мошти

²⁹ М. Ракоција, *Нова сазнања из ранохришћанске прошлости Ниша*, Ниш и Византија- Зборник радова VI, (Ниш 2008), 47, 48.

³⁰ Исти, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, 127-131.

³¹ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918,=(р.п. Жак Зелер, *Почетци хришћанства на Балкану*, превод К. Никчевић, Подгорица 2005), 122.

³² К. Јиричек сматра да су се у епископској цркви у Нишу чувале мошти палестинског мученика – К. Јиречек, *Историја Срба I*, 127. Незна се пут преноса његових моштију, нити се може наслутити у његовом житију - *Житија светих, Охридски пролог*, Београд 1961, 520.

Сл. 8 а) Симеон епископ нишки, XI век (Jordanov 2010, fig. 3); б) Константин проедрос епископ нишки, око 1150-1180. година (Maksimović, Popović 1993, no. 5)

Fig. 8 a) Symeon bishop of Niš, XI c. (Jordanov 2010, fig. 3); b) Constantine Proedros Bishop of Niš, ca. 1150-1180. (Maksimović, Popović 1993, no. 5)

нишког Прокопија. Приметно је и са каквим поштовањем Угари одвајају само светитељеву шаку од тела: „*сматрали су, мислим, да је нечовечно однети цело тело*“,³³ и односе је у цркву Св. Димитрија у Сирмијуму (Сремска Митровица). После скоро 100 година цар Манојло I Комнин, са једнаким пиететом, руку је вратио у Ниш и прикључио светитељевом телу у нишком Саборном храму.³⁴ Знамо и да нишки епископи из XI и XII века на аварес свог печата стављају представу св. Прокопија као надалеко знаног заштитника свог града.³⁵ Овако велики углед нишког Прокопија, недозвољава да будемо искључиви у тврдњи да није питању великомученик св. Прокопије. Са друге стране, јак култ св. Прокопија у Нишу у средњевизантијском периоду, отвара могућност да је то резултат очуване традиције из ранохришћанског перода када је био знан као град мученика (мртириополис), можда и неког Прокопија.³⁶ У сваком случају, захваљујући свом угледу он је био заштитник Ниша низ цео средњи век,³⁷ са Саборном црквом њему посвећена, за коју сматрамо да се налазила у порти данашње цркве Св. Николе.³⁸

³³ Види напомену бр. 26.

³⁴ И. Руварац, *О руци великомученика Прокопија*, *Летопис Матице српске*, 229, Нови Сад 1905, 5-7; В. Марковић, *нав. дело*, 39, 48; Ј. Калић, Јован Кинам, у: *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 74

³⁵ L. Maksimović, V. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie, SBS (Studies in Byzantine Sigillography)*, 3, 1993, 118-119, no. 5; I. Jordanov, *Nish XI-II c., according byzantine sigillography*, *Niš and Byzantium VIII*, (Niš 2010), 182/3, fig. 3,4.

³⁶ М. Ракоција, 46 – 49; Исти, *Константинов град старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 67-83.

³⁷ В. Марковић, *нав. дело*, 48.

³⁸ М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св.*

Сл. 9 Латинска црква у Горњем Матејевцу, друга половина XI века
(фото. М. Ракоција)

Fig. 9 Latin church in Gornji Matejevac, (second half of XI c, photo: M. Rakocija)

Чврта потврда да су епископи столовали у Саборној цркви Св. Прокопија, и да је знаменити великомученик заштитник града, потврђује представа на откритим печатима нишких епископа из XI и XII века, са ликом св. Прокопија на аверсу. У време византијске црквене управе, из XI и XII столећа, захваљујући печатима, знамо и имена двојице ретко спомињаних нишких епископа. (сл. 8)

Као траг неке преписке између нишког и вероватно видинског епископа из XI века, откритен је у Видину (Регионални музеј у Видину инв. бр. 1526, Р=16,5мм) печат са именом нишког епископа Симеона, кога други извори не спомињу. На реверсу се јасно чита име Господина Симеона епископа нишког. На аверсу је попресе патрона града св. Прокопија са копљем у левој и штитом у десној руци.³⁹

Аве.: ΠΡ-Ο || .-Π'. : [Ἅγιος] Προ[κ(ό)]π(ι)ος
Реv.: . Κ . R'. | CVM ON | ΠΙΣΚ | Π'ΝΙC

Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија, 127-131; idem, Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century, Πολιτισμος και χωρος στα Βαλκανια 17ος - 20ός αιόνας, Διεθνές συμπόσιο, ed.: Ελενη Γ. Γαβρα, Κλεονικη Π. Γκιουφι, Γεωργιος Π. Τσοτσος, Θεσσαλονικη 2015, 119-142; Исти, Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата, 50-55.

³⁹ I. Jordanov, *Nish XI-II c., according byzantine sigillography*, 182, fig. 3

[+] Κ(ύρι)[ε] β(οή)[ϑ(ει)] Συμεόν ἐπισκώπ(ω) ῥί(σ)ου

Други печат чува се у археолошком музеју у Београду (инв. бр. 38/5, Р=26мм) на чијем реверсу се чита име Константина проедроса епископа нишког. На аверсу је доисподпојасна представа заштитника града св. Прокопија заогрнут плаштом са копљем у десној и штитом у левој руци. Представљен је као голобради млади човек кратке косе.

Аве.: Θ-ΠΡΟ-ΚΟ || ΠΙ-ΟС : 'Ο ῥ(γ)ιος] Προκόπιος
 Rev. : + | СΦΡΑΓΙΣ | ΠΡΟ ΔΡΟΥ | ΤΟΥΝΙCΟΥ | Κ ΝΤΑΝ | ΤΙΝ8
 + Σφραγίς προέδρου τοῦ Νίσου Κωνσταντίνου

Овај печат са текстом који је сличан текстовима на приватним печатима, представља посебну врсту која припада проедросу, високом црквеном реду, односно епископима који су носили наведену титулу. Ово је владика нишки - нисоски (Νίσος).⁴⁰

Историјски извори не спомињу епископа Константина проедроса из Нисоса. Његово име затичемо само на овом печату који се на основу израде датује од 1150. до 1180. године.⁴¹ То што се уз његово име налази титула проедрос (πρόεδρος), понекад у ово време означава да је у питању митрополит.⁴² Биће да је Нисос и у XII веку митрополија, једнако као и у XI столећу после реорганизације цркве из 1020. године.

На оба знана византијска печата из Нисоса, један из XI а други из XII века, који су припадали нишким епископима, на аверсу је представа великомученика св. Прокопија у пуној ратној опреми са копљем и штитом у рукама. Присуство заштитника града св. Прокопија на печатима епископа Нисоса потврђују чињеницу да је Саборна црква са епископском катедром у Нисосу посвећена овом Христовом великомученику у којој су се чувале његове мошти. У време када су ови печати израђени епископска столица је још увек при Саборној цркви Св. Прокопија, која је у порти данашње цркве Св. Николе.⁴³

За време владавине Манојла I Комнина (1143-1180) и његових ратовања са Србима и Угарима,⁴⁴ стратегијске линије византијских похода ломиле су се преко Ниша који је био главна раскрсница, упориште византијске власти и значајна војна база из које се кретало у походе.⁴⁵

⁴⁰ L. Maksimović, V. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie, SBS (Studies in Byzantine Sigillography)*, 3, 1993, 119/120, no. 5

⁴¹ I. Jordanov, *Nish XI-II c., according byzantine sigillography*, 182/3, fig. 4.

⁴² A. Papadakis, *Proedros. =Proedros as an Ecclesiastical Title*, in: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press: New York and Oxford 1991, 1727-1728.

⁴³ М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, 127-131

⁴⁴ Љ. Максимовић, *Србија у правцу византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22, (Београд 1983), 7-19.

⁴⁵ Исто, 18.

У пратњи цара Манојла 1163. године налазио се и охридски архиепископ Јован (световно име Адријан Комнин),⁴⁶ који је у лето исте године боравио у Нишу и присуствовао је сусрету Манојла са Стефаном Немањом.⁴⁷ Није тешко претпоставити да се то догодило у Саборној цркви Св. Прокопија. Без сагласности Јована, уваженог архијереја и истакнутог представника династије Комнина,⁴⁸ а тиме и одобрења нишког епископа, можда баш са печата знаног Константина проедроса, нису се могле градити цркве. Сада се чини јаснијим зашто се Немања осмелио, како каже његов биограф Стефан Првовенчани, да гради цркве без договора са браћом.⁴⁹ И стварно, Немањина изградња манастира у Топлици била је повод за сукоб међу браћом.⁵⁰

Сада када знамо да је неко време у Нисосу боравио охридски архијереј Јован, угледни интелектуалац и духовник и знан борац против јереси, треба претпоставити да се само он, после несумњиве посете епископској цркви Св. Прокопија и одавању почести светчевим моштима, могао сетити да су скоро пре сто година Угари однели руку св. Прокопија у Сирмијум. Намеће се закључак да је на инсистирање архиепископа Јована цар Манојло наредио да се светчева рука врати у Нисос и прикључи телу.

У Византијском раздобљу главни центар култа у Нишу је манастир Св. Прокопија са моштима патрона при коме је столовао епископ. Поред Петрове цркве у Расу (Св. Петра и Павла) и манастира Богородице Љевишке у Призрену, црква Св. Прокопија у Нисосу је још један византијски епископски центар у Србији.⁵¹

Активност нишких епископа, као и боравак охридског архиепископа Јована у Нисосу, резултирало је обновом старих рановизантијских цркава и изградњом нових у граду Нишу и његовом окружењу.

Архитектонски облици и градитељски слог Латинске цркве у Горњем Матејевцу и Св. Јована у Орљану, препознатљиви су за једновремено

⁴⁶ Ј. Калић, *Српска држава и охридска архиепископија у XII веку*, Зборник радова Византолошког института XLIV, (Београд 2007), 204.

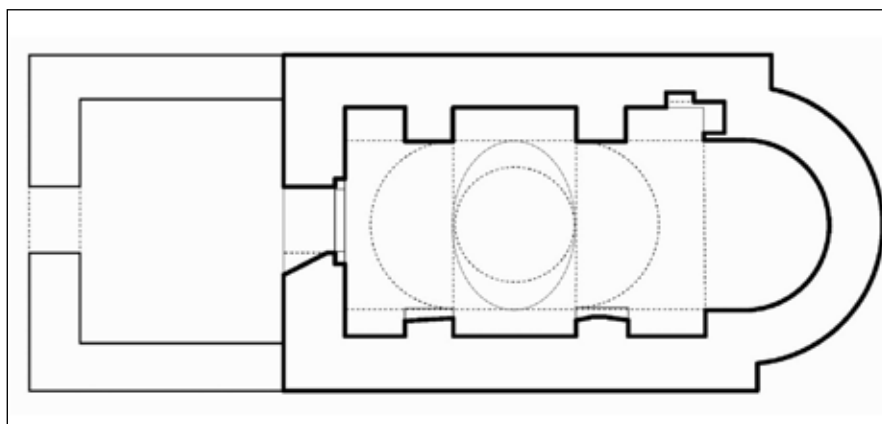
⁴⁷ Б. Ферјанчић сматра да је Немања био поверљив човек цара Манојла I Комнина – Б. Ферјанчић, *Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 43.

⁴⁸ О архиепископу Јовану види: Ј. Калић, *Српска држава и охридска архиепископија у XII веку*, Зборник радова Византолошког института XLIV, (Београд 2007), 201/2.

⁴⁹ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи-живот светог Симеона*, Београд 1988, 66/67.

⁵⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 148; Ј. Нешковић, *Нека отворена питања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 200.

⁵¹ М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа и старих карата*, 54/5.

Сл. 10 Латинска црква у Горњем Матејевцу, основа (према арх. Јелена Ракоција)

Fig. 10 Latin church in Gornji Matejevac, plan (by architect Jelena Rakocija)

византијско градитељство, док архаичан триконхални облик цркве Св. Јована изнад Горњег Матејевца из XI-XII столећа, открива непосредан утицај охридског архитектонског наслеђа.⁵²

Од средњовизантијских цркава најбоље је очувана и свако најзначајнија *Латинска црква у Горњем Матејевцу*. Латинска црква је мања једнобродна грађевина у облику сажетог уписаног крста са куполом. Унутрашњост храма разделена је пиластрима на три правоугаона травеја неједнаке величине, са куполом изнад средишњег травеја. Источни и западни травеј су засвођени полуобличастим сводовима, док је кубе споља осмострано. Фасада је обрађена керамопластичном декорацијом и структурално сагледана захваљујући распореду слепих arkada. Припада времену када је на овим просторима поново успостављена византијска власт, по свој прилици, другој половини XI века.⁵³

Мада је матејевачка црква део византијског градитељства, она је само једна од његових провинцијских варијанти.⁵⁴ По плану, конструктивном склопу, стилским детаљима те облицима кровова, техници зидања, а нарочито по полихромној обради фасада изведеној употребом камена и опеке, она недвосмислено упућује на архитектуру која се јаче развијала на подручју Грчке, Македоније и Бугарске. По начину зидања и тежњи ка керамопластичном украсу фасада, сматрамо да је Латинска црква настала под византијским утицајем из Грчке. То је грађевина централног типа чији узор треба препознати у цркви Св. Софије у Солуну. Матејевачка

⁵² Исти, *Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша*, 117-121.

⁵³ М. Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења, XXII-XXIII/1990-1991, (Београд 1991), 7-24; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Dialectal to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London, 2010, 402, сл. 437.

⁵⁴ В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развоја архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, ЗРВИ 8/2, (Београд 1964) = у: *Између Византије и Западна-одабране студије о архитектури*, Београд 1987, 211.

Сл. 11 Црква Св. Јована у Орљану, XI-XII век (фото. М. Ракоција)

Fig. 11 Church of St. John in Orljani, XI-XII c. (photo: M. Rakocija)

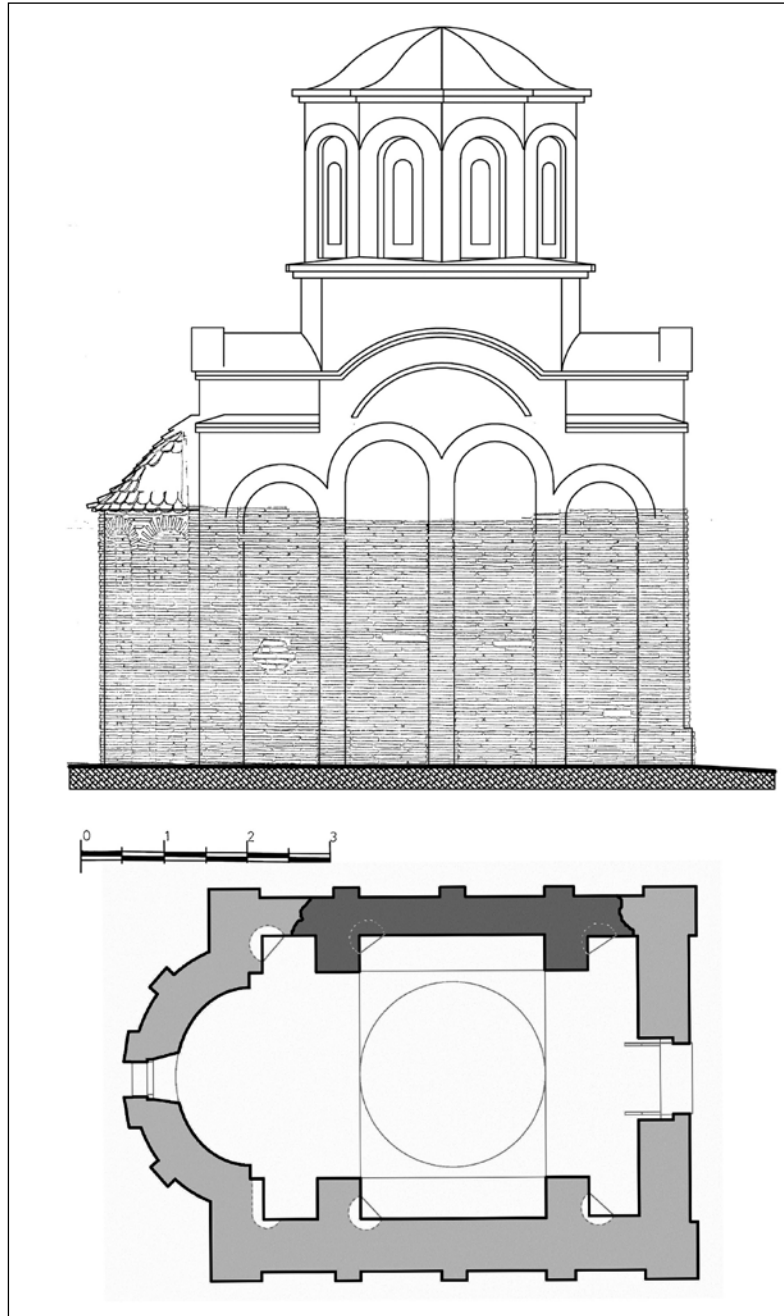
црква припада ланцу цркава облика сажетог уписаног крста, пореклом из Византије,⁵⁵ распрострањен широм јужног (делом и средњег) приморја.⁵⁶ (сл. 10)

Некако у то време, као близнакиња Латинске цркве, јужно од града саграђена је црква Св. Јована у селу Орљане, тада у оквиру урбане схеме византијског града Комплоса. (сл. 11)

Црква на брду Комига, данас посвећена Св. Јовану има доста заједничког са Латинском црквом у Горњем Матејевцу. То је једнако складна невелика грађевина у облику сажетог уписаног крста. Унутрашњост храма раздвојена је пиластрима на три травеја неједнаке величине. Постављено је питање на који начин је био надвишен средишњи травеј. Овакав неједнак ритам травеја препознатљив је за срењовизантијске цркве сажетог уписаног крста са куполом, чију смо унутрашњост сагледали и на фасадама. Бочне фасаде су рашчлањене лезенама, које само наизглед, због степена очуваности, не осликавају унутрашњу структуру грађевине.

⁵⁵ Исто, 213.

⁵⁶ Е. Diggve, *Crkva Sv. Luke na otoku Lastovu*, 74; Т. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg veka (tipološki osvrt)*, 33-47; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 19-22; Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, 147-153 и др.

Сл. 12 Црква Св. Јована у Орљану, идеална реконструкција и основа (према арх. Јелена Ракоџија)

Fig. 12 Church of St. John in Orljanu, ideal reconstruction and plan (drawing: J. Rakocija)

Пожљивим посматрањем овај привид нестаје, док, сазнања до којих је дошла савремена наука, заснована на неједнаком ритму травеја, указују да се изнад средишњег травеја уздизала купола.⁵⁷ (сл. 12)

На тај начин се црква орљанска сврстава у скупину куполних грађевина XI и XII века пореклом из Византије, распрострањене на јадранском приморју. У непосредној околини наметљива је сличност, од размера и основе, преко градитељског поступка до места на коме је саграђена, са њеном оближњом „близакињом“ Латинском црквом у Горњем Матејевцу из XI века.⁵⁸

Настанак једнобродних куполних цркава јесте XI век, са фасадама неретко рашчлањеним лезенама повезане луковима, што је прихваћено као особеност романичких грађевина, која се шири у унутрашњост Балкана.⁵⁹ Њихова мала сачуваност на овим просторима имала је за последицу да су недовољно заступљене у стручној литератури. Зато се повећава значај нишке области за развој и простирање византијског градитељства, где су у релативно добром стању сачуване две цркве. Градитељски слог, архитектонски план, структура и облици цркве на брду Комига, указују на заједничку уметност која је у XI веку била прихваћена, како у унутрашњости Балкана, тако и на јадранском приморју.⁶⁰

Поставља се питање да ли је на простор Ниша и средиште Балкана, овај тип грађевина дошао преко јужне Италије и Далматинског приморја или непосредно, из средишта византијског монументалног градитељства, преко Солуна и околних византијских провинција. Мишљења смо да су оба пута једнако имала значајну улогу у простирању куполних грађевина сажетог уписаног крста на област Ниша. Али и обрнуто, византијско градитељство Ниша зрачило је ка источном Јадрану и у унутрашњост континента. Како било, извор овог архитектонског решења је исти. Византијски велики културни центри, Цариград и Солун, и грчка острва која су ово решење прихватили, и чини се најзаслужнија за његово ширење на подручју јужне Италије и Далмације и даље, док је, са друге стране, Солун зрачио у унутрашњост Балкана, формирајући уметничке пунктове, какав је био Ниш, одакле су градитељска достигнућа византинаца продирали у дубину континента.

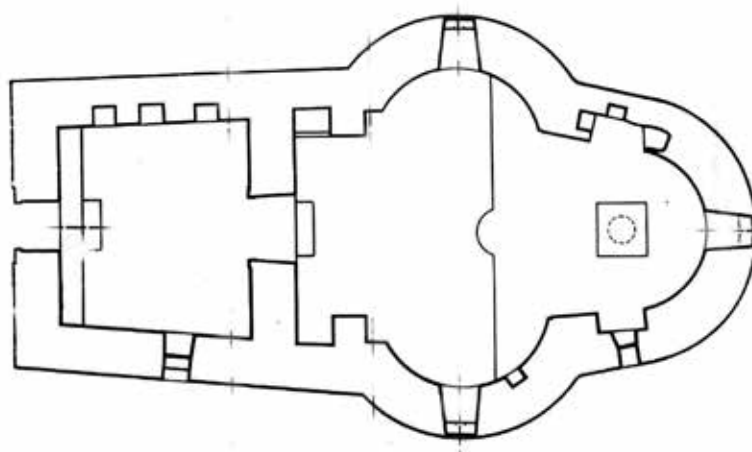
Примећено је али недовољно прихваћено, да су византијски утицаји продирали и копненим путем преко српских простора, допирући до јужног

⁵⁷ М. Ракоција, *О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре*, Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање, Ниш 20013, 387-415, 387-415; Исти, *Новооткривени фрагменти живописа у цркви Св. Јована у Орљану*, Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 23-24, (Београд 2000), 41-46.

⁵⁸ М. Ракоција, *Пре могуће обнове цркве Св. Јована у селу орљане код Ниша*, Гласник Друштва конзерватора Србије 28, (Београд 2004), 70-74.

⁵⁹ Е. Diggve, *History of Salonitan christianity*, Oslo-London-Paris-Canbridge 1951, 136, са напоменом 55.

⁶⁰ В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развоја архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, 10.

Сл. 13 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца, XII век

Fig. 13 Church of St. John above Gornji Matejevac, XII c.

приморја, далматинске обале и даље на Запад, и обрнуто, преко јужне Италије, на чему се више инсистира. О томе, уз Латинску цркву у Горњем Матејевцу, недвосмислено говоре архитектонски облици цркве Св. Јована на брду Комига у селу Орљане. Упоређењем и анализом архитектонских елемената, могу се сагледати оновремена уметничка струјања, порекло

и токови простирања архитектонских облика из којих је неоправдано искључена нишка област, и поред чврстих чињеница да је у овом процесу одиграла значајну улогу, и више од тога.

Типолошка сличност зближила је прероманичку црквену архитектуру јужног и источног Јадрана са, може се рећи, једновремен у континенталним деловима Балкана, указујући на заједничке узоре у рановизантијском градитељству, и једнако прихватање сувремених архитектонских облика.

Црква Св. Јована и Латинска црква у Горњем Матејевцу, архитектонски осмишљене у облику сажетог уписаног крста са куполом, потврђују двосмерно простирање градитељских утицаја, са приморја ка унутрашњости и обрнуто, на приморје зраче из угледних византијских уметничких центара непосредно и копненим путем. Из уметничких центара, до Ниша допиру и налазе своје упориште различити архитектонски облици, какаве затичемо и на ширем простору Грчке, па и куполне цркве сажетог уписаног крста. Тако је Ниш уз Рас, још један расадник уметничких достигнућа Византије, нудећи различите и актуелне архитектонске мотиве локалном становништву, одакле се они рефлектују у унутрашњост Балкана, па и до далматинске обале.⁶¹ Анализом заједничких архитектонских елемената, што се показало најисправнијим, успоставља се веза Ниша и његовог окружења са јужним и источним областима. Тиме се потврђују речени културни токови произашли из сличних сувремених византијских утицаја који су, захваљујући угледним узорима, обликовали уметничко стваралаштво и нишке области.

Триконхална основа цркве Св. Јована изнад Горњег Матејевца, представља још један застарео облик грађевина који се у средњевизантијском раздобљу ретко среће. Порекло, датовање и архитектонски склоп овог типа цркава, отвара код истраживача недоумице од којих многе нису довољно разјашњене.⁶²

Триконхалну основу цркве Св. Јована чини наос близак квадрату, који обједињује три полукалотно пресведене конхе међусобно спојене без уобичајеног „раменог“ прелаза. Црква је данас засведена подужним полуобличастим сводом који се ослања на бочне прислоњене луке подупрте масивним пиластрима, који су могли држати куполу или слепу калоту. (сл. 13)

Нашу пажњу заслужује старински облик сажетог триконхоса цркве Св. Јована. Као такав представља посебну варијанту једноставног тролиста који се због недостатка источног травеја и „рамених“ испуста, удаљава од моравске скупине споменика и приближава средњовизантијском градитељству.⁶³

Изградњу цркве са архаичном триконхалном основом у Нишу треба повезати са поштовањем рановизантијске традиције и утицаја охридског архитектонског наслеђа. Сматра се да води порекло са истока и зна се да је нашао упориште у рановизантијском градитељству, где се, често

⁶¹ G. Millet, *L'ancien art serbe, Les eglises*, Paris 1919, 44.

⁶² М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 221-223.

⁶³ Исти, *Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша*, 117-121.

по аутоматизму и сврстава. Неретко се заборавља да је у IX и X веку, једнако био прихваћен од словенских мисионара око Охридског језера и од светогорских монаха. Одатле, већ у X и XI веку се шири на простор Бугарске, Грчке, Македоније, Приморја и Србије.⁶⁴

Успостављањем византијске власти, Ниш добија на значају за Византијску државу и Охридску архиепископију. У XII веку, око 1163. године, у Нисосу борави охридски архиепископ Јован, рођак цара Манојла. Видели смо да је једино он могао утицати на цара Манојла да врати руку св. Прокопија у Нисос. Исто тако, треба претпоставити, посредан или непосредан, утицај архиепископа Јована на обнову старих и изградњу нових цркава. Архаична триконхална основа цркве Св. Јована код Горњег Матејевца, указује на утицај охридског архитектонског наслеђа, баш као и црква Св. Романа у Ђунису са једнаким архаичним триконхалним планом,⁶⁵ али и црква Богородичиног Успења у Мртвици оквирно датована у V или почетак VI века.⁶⁶ Треба узети у обзир за провинцију традиционалан локални конзерватизам, као и жеља градитеља да се удаље од преовлађујуће елитистичке архитектуре.

Знана цркве настале су у времену после обнове византијске власти 1018. године и јаког политичког и културног утицаја Византије, све са циљем да се становништво романизује и подвргне утицају цркве. Не може се рећи да су прећодиле или биле прототипови, али су Латинска црква у Горњем Матејевцу и црква Св. Јована у Орљану свакако била у видокругу градитеља чија ће се делатност касније назвати рашком стилском групом, на којој се јасно могу сагледати утицаји који су долазили како са Јадрана тако и копном из византијских уметничких центара.

⁶⁴ Ђ. Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantine in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani*, Зборник радова Византолошког института VIII₂, Beograd 1994, 409, fig. 11; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 101/2; К. Миятев, *Архитектура в средновековна България*, 192; В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, 13.

⁶⁵ И. Стевовић, *Црква Св. Романа код Ђуниса*, Лесковачки зборник XXXIII, (Лесковац 1993), 167-173.

⁶⁶ Б. Пешић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици – архитектура*, Саопштења XX-XXI, (Београд 1988), 106.

Miša Rakocija

(Institute for protection of the monuments of culture Niš)
RESTORATION OF BYZANTIUM DURING 1018th
AND SACRED ARCHITECTURE OF NIŠ

After the defeat, Nissos was mentioned in literary sources for the first time in so called Inscription from Split 9th february 994th. Although there are some doubts about the originality of this inscription it is worth to mention that in this source was mentioned that Nissos was not conquered by Samuel. In the cathedral church of St. Procopius was Greek bishop under the jurisdiction of Ohrid archbishop.

When Basil II conquered Samuel, Byzantium reestablished the government under Nissos which was the center of Byzantine church authority during 11th century. According to the First chrysobull of Basil II from 1019th Nissos was returned to the Greek church, so except of Nissos other cities as Mokro, Complos, Toplica and Svrljig belonged to Metropolitane of Nissos.

Even before restoration of Byzantine rule 1019., bishop ruled from cathedral church of St. Procopius which was placed on nowadays church of St. Nicholas. That is possible to conclude according to discovered stamps of bishops of Nissos from 11th and 12th c. On the first stamp is visible name of the bishop Symeon and on the other stamp is visible Constantine Proedros (1150-1180). During the 1163th with Emperor Manuel was Ohrid archbishop John who visited Nissos in the same year during the summer and testified the meeting of Stefan Nemanja with Manuel. That actually could happen in the church of St. Procopius. Activities of bishops of Nissos resulted with restoration of Byzantine churches and the erection of new churches in the city and its vicinity. Architectural shapes of Latin church in Gornji Matejevac and St. John church in Orljani are really recognizable for byzantine architecture of this area.

It is recognizable but not so accepted in science that Byzantine influences were noticeable in the area of Niš and that passed across the city towards the Adriatic coast and Dalmatia toward the West and vice versa. Beside the Latin church church of St. John at Komiga hill in Orljane testify these facts. It is possible according to the architecture of mentioned churches to recognize all artistical currencies of the time.

Plan of the church of St. John above Gornji Matejevac represent the old type of the church. It is possible to connect the appearance of this church with Early Byzantine tradition from Ohrid region. Also it is necessary to make the connection with the activities of athonite monks and slavie missionaries around Ohrid region. From Ohrid was spread this influence in 10th and 11th century and it was interpreted in the architecture of Gornji Matejevac.

Mentioned churches were erected after the restoration 1018th and caused by strong political and cultural influences of Byzantium with the aim of byzantinisation of population and spreading the influences of the Church.

